הילד ובית הכנסת בספרות

לאה חובב

ואני עומד בחלון בית התפילה
מרעיד ומשתומם על הקולות הערבים
ועל עטרות הכסף ועל האור המופלא ועל ריח
הדבש היוצא מן הנרות, נרות השעווה
(ש"י עגנון, הקדמה ל"ימים נוראים").

פתיחה

תמונות רב גוניות מציירים לפנינו סופרים ומשוררים, כשהם מתארים את בית הכנסת. רוב הסיפורים והשירים באים לבטא את מראה עיניו של היוצר המבוגר, העומד ומתגונן "על סף בית המדרש", כבשירו של ביאליק, או מצוי הוא בתוכו כמו ברבים מסיפורי עגנון, למשל. אולם יש גם יצירות שבהן נזכר המבוגר בילדותו ובחוויותיו בבית-הכנסת. פעמים משובצות חוויות אלה כזיכרון ילדות בתוך סיפור למבוגרים, ועל הקורא להבחין בין נקודת מבטו של הסופר המבוגר ובין חווייתו האותנטית של הילד, ופעמים הופכות חוויות אלה לסיפורי ילדים, כגון כמה מסיפורי שלום עליכם, שבהם נדון להלן.

מטרתו של מאמר זה היא להצביע על כפילות ההבעה של היוצר ושל הילד, גיבור היצירה. מושא התיאור הוא בית הכנסת.

בחלקו הראשון של המאמר נבדוק את היחס השונה לבית הכנסת מצד סופרים שונים, תוך התמקדות בשלום עליכם ובעגנון, ואת ההווי המצטייר בעולם הילדים בבית הכנסת בצד מעשיהם של המבוגרים.

בחלקו השני של המאמר נביא יצירות מספרות הילדים שנכתבו בארץ, וממילא יתקבלו תיאורי בתי כנסת בישראל, תוך השוואתם לבתי הכנסת בגולה. מטבע הדברים תופסים החגים מקום מרכזי בחוויות הילד בבית הכנסת, ורוב היצירות מתמקדות בראש השנה, יום הכיפורים ושמחת תורה, ובהם נדון להלן.

אין בכוונתי להקיף במאמר זה את כל החומר המצוי בספרות או בספרות הילדים. היצירות המובאות הן רק אילוסטרציה למצב שהיה בבית הכנסת בחוצה לארץ או כיום בארץ, כפי שראו אותו הילדים, גיבורי הסיפורים והשירים, שעובדו בידי המבוגרים.

בתי כנסת בחוצה לארץ בעיני הילד

בכמה מסיפורי הילדים של **שלום עליכם** מתאר הדובר את בית הכנסת. דובר זה הוא מיזוג של דובר בוגר הנזכר בילדותו עם דובר ילד המתאר את אשר רואות עיניו או מה שרואה הוא בדמיונו. המספר הבוגר מערב את קולו בקול הילד ומכאן כפל הראייה.[1]
על כן אנו מבחינים בין השיטין בביקורת סמויה, שהיא פרי מבטו של המבוגר.
בדבריי אתמקד בשניים מסיפורי הילדים של שלום עליכם, שבהם מופיעים תיאורים של בית הכנסת בעיירה שבגולה.
בסיפור **הדגל**[2] משלב הדובר את הווי בית הכנסת בתיאורים חיצוניים של המבנה ההיררכי של בתי הכנסת הבנויים סמוכים זה לזה ונחלקים לפי מקצועות המתפללים ומעמדם, ואילו בסיפור "האתרוג"[3] מתוארים פנים בית הכנסת בזמן אמירת "הושענות" והציבור המסווג לפי מעמדות, כפי שנראה להלן. שני התיאורים משלימים זה את זה, ואותו החזן, רב מלך, עובר לפני התהלוכה ("בשמיני עצרת" ו"בהושענות") בשני הסיפורים.
בסיפור "הדגל" קיים מאבק מעמדות, בין העניים ובין העשירים. את המעמד העני מייצג הגיבור "טוֹפילי טוּטוּרִיטוּ", המעיד על עצמו במפורש "אני, נער בן עניים" (עמ' 3). ואילו חברו, יואליק, הוא "בנו של עשיר", שכיסיו מלאים כל מיני ממתקים (עמ' יב). גם בית הכנסת שאליו שייך הגיבור, הוא הדל והתחתון שבכולם:

> עד שאדם מגיע אל הבית התחתון של בית-הכנסת לקצבים, מקום שאני מתפלל שם, עליו לעבור תחילה על פני כמה וכמה בתי כנסיות ובתי מדרשות: בית הכנסת הקר, בית הכנסת לליטאים, בית הכנסת לחייטים, בית המדרש הגדול, בית המדרש הקטן, בית המדרש הישן, בית הכנסת לחסידים, בית הכנסת למתנגדים, בית הכנסת החדש, בית הכנסת הירוק - ולבסוף הוא בא לבית הכנסת של הקצבים, ומשם יורד ונכנס אל הבית התחתון (עמ' יז).

התחושה הנוצרת בנו למקרא תיאור זה, היא שיש כאן עושר של בתי כנסת, מתחם גדול ומפואר, בתי כנסת גדולים ("בית המדרש הגדול") וחדשים ("בית הכנסת החדש"), לצד בתי כנסת קטנים ("בית המדרש הקטן") וישנים ("בית המדרש הישן"). כן מפריד הדובר בין בית כנסת השייך לבעלי מקצועות ("בית הכנסת לחייטים" ו"בית הכנסת לקצבים"), לבין בתי כנסת הנחלקים לפי קבוצות בעלי מחלוקת, כגון מתנגדים וחסידים, שהיריבות ביניהם הייתה עמוקה.

---

1 דן מירון, **הצד האפל בצחוקו של שלום עליכם**. עם עובד, ספרות אופקים, 2004, עמ' 69-73.
2 שלום עליכם, "הדגל", **סיפורי מעשיות לילדי ישראל**, כתבי שלום עליכם כרך תשיעי, דביר, ת"א, תשי"ט, עמ' ז-כא. (תרגום י"ד ברקוביץ)
3 שלום עליכם, "האתרוג", שם, עמ' קלה-קמט.

אך כדי שלא נטעה באה ההערה הבאה מיד לאחר מכן:

> כל בתי הכנסיות ובתי המדרשות המנויים כאן, אינם מפוזרים ורחוקים זה מזה, אלא מכונסים ועומדים בחצר אחת, היא חצר בתי-הכנסיות (עמ' יז).

דברים אלה מעידים על צפיפות ושכנות קרובה, שאותה מתאר הדובר בהמשך דבריו תוך המחשה הומוריסטית של השפעת הקרבה על האדם המצוי שם:

> חצר בתי-הכנסיות שלנו היא כמעט כבית כנסת אחד. בימות החמה, כשהחלונות פתוחים לחוץ ואתה עובר עליהם בשעת התפילה, אין אתה יודע מה עליך לעשות תחילה: אם לעמוד ולרקד ב"קדושה", אם לכרוע ב"ברכו", אם לענות "אמן יהא שמיה רבא". בשעה שמצד אחד נשמע קול מזמר "אז ישיר", בה בשעה עולה מן הצד שכנגדו קול מאריך באֶחָד. ופתאום פורץ קול בודד, המזמר בניגון הגמרא: "מכלל שהוא צריך לפרט, ומפרט שהוא צריך לכלל". בא השני ומנצחו בניגון אחר: "יתגדל ויתקדש שמיה רבא". מיד יוצא השלישי ומכריע ביניהם בניגון חדש: "הלליה, הלליה!"... (עמ' יח).

תיאור זה ממחיש את הווי בתי הכנסת תוך השמעת התפילות הנאמרות בהם, תפילה בזמנה ובמקומה, ומניין אחר מניין וסדר הזמנים שלו. הווי זה מעלה בדעתנו את הווי הכותל כיום, על מנייניו השונים, נוסחיהם וקולותיהם המתערבים אלו באלו בלי מחיצה ובלי גבולות, וכן מרכזי תפילה צפופים כגון "השטיבלאך" או "זיכרון משה" בירושלים, ו"איצקוביץ" בבני ברק. על כל אלה מוסיף שלום עליכם גם את הקולות העולים מבתי המדרש, קולות ניגון הגמרא המתערבים בתפילה.
קולו של הילד נשמע מתוך המילים "אין אתה יודע מה עליך לעשות תחילה". הילד הוא המתבלבל, כי המבוגר ילך ישירות לבית הכנסת שלו ויתפלל שם, אם גם ישתתף בדרכו ב"קדושה" או ב"אמן יהא שמיה רבא".
אחר תיאור תוך בתי הכנסת משלים שלום עליכם את התמונה בתארו את החצר, תוך הפרדה מוחלטת בין שתי הפנים שלה, בין המראה בימות החול ובין מראיה בשבתות ובימים טובים:

> בחול למה היא דומה? לשוק, שמוכרים בו ספרים עבריים, טליתות, ציציות ומזוזות, תפוחים רקבים, אגסי בית הקברות, זרעונים, פולים, שומשמניות, כעכים, צפיחיות ושאר מיני מתיקה. העיזים משתטחות כאן להנאתן ברווחה, מעלות גרה ומנענעות זקן.
> בא שבת או יום טוב - פסק השוק. אין משא ומתן ואין עיזים. חבורות של יהודים עומדים ומסיחים ומלהגים בקול, חוזרים על כל חדשות השבוע והשנה ועל כל מאורעות העולם (עמ' יח).

בתיאור זה נרמזת ביקורתו של הדובר המבוגר המצביע על חילול הקודש כביכול, על הפיכתה של חצר בית הכנסת למקום מקח וממכר. מגדילות לעשות העיזים הכובשות את המקום ומייצגות בזקנן המתנועע את היהודים בעלי הזקן. הומור זה גובל בסרקזם. שיחתם של היהודים ולהגם בשבתות, הם מעין "פרלמנט" אופייני לחצר בית הכנסת במקומות רבים. דיונים "פוליטיים" כאלה מושכים את הקהל הרואה בבית הכנסת מקום מפגש חברתי נוסף על התפילה.

בצד הבוגרים מתאר הדובר את הילדים. כאן בולטת הנימה הבוגרת של הדובר העומד מן הצד, מתבונן "בילדי ישראל" ומתאר את מעשיהם:

> הילדים אף הם כאן. ילדי ישראל, תינוקות של בית-רבם, רצים אילך ואילך, רוקדים ומקפצים כגדיים, משוטטים אנה ואנה כדגים במים. אשריהם, מה טוב חלקם - חופשים הם היום לנפשם! בודקים זה לזה את קפוטותיהם החדשות - של מי ארוכה יותר, מתבוננים אל כובעיהם, כובעי יום טוב - של מי גדול יותר, ומודדים באצבעות את פיאותיהם - של מי קצרה יותר. ובשעת מעשה נותנים ומקבלים זה מזה, כמנהג העולם, סטירות ומריטות ובעיטות, והשמחה רבה.

הדימוי של הילדים לגדיים מזכיר את העיזים שבחצר בית הכנסת. תחושת החופש מן החדר שחש הילד בשבת, מודגשת כאן, כמו בסיפורים אחרים של שלום עליכם, כגון ב"האתרוג":

> ואנחנו הילדים, תלמידים של בית-רבם, היינו מטפסים ועולים על ראשי ההרים... קוטפים תאנים, אוכלים רימונים... ורוחצים כל הימים בנהר פישון (עמ' קמב).

ניכר שהדובר מבין לנפשם של הילדים ומציג אותם נאמנה. במעשי הילדים ניכרת התחרות, בקפוטה או בכובע ובאורך הפיאות. המכות זה לזה הן חלק בלתי נפרד מתחרות הילדים וממריבותיהם.

כיוון שעיקרו של סיפור "הדגל" וגורלו חל בשמיני עצרת, מפרט הסופר את מעשי הילדים בחצר בית הכנסת "לפני ההקפות, שעה שכל הנערים מתכנסים ובאים לכאן בדגליהם":

> כולם מהלכים פה כיתות־כיתות, הגדולים לבד והקטנים לבד. בודקים זה אצל זה את הדגלים - של מי נאה יותר, ואת התפוחים - של מי אדום יותר, ואת הנרות - למי נר של חלב ולמי של שעווה. ובשעת מעשה הם מנצחים זה את זה בדברי קינתור וליצנות, מתחכמים ומערימים זה על זה. אחד עומד ומכבה את הנר של השני, ואחד מתגנב ובא מן הצד, נועץ שיניו בתפוח חברו ועושהו בעל־מום. בשכר זה מקבל המזיק מידי הניזק מכת-לחי נמרצה וברכה משולשת עמה - עד שבני החבורה מתפזרים והולכים איש עם דגלו ואיש לבית מדרשו (עמ' יט).

תיאור חי זה ממחיש את הווי הילדים ואת תחרותם זה בזה, והכול סביב דגליהם. תמונה זו היא בוודאי זיכרון ילדות אישי של הדובר המבוגר, שהיה אחד מילדי חצר בית הכנסת. אולם עוד לפני שתיאר הדובר את בתי הכנסת והחצר, הוא שם בפי הגיבור הצעיר את רחשי ליבו ושמחתו בדגלו: "מי ידמה לי ומי ישווה לי עתה? אין אדם מאושר כמוני בכל העולם!" וכאן מדמיין הדובר-הילד את מילוי משאלותיו, ואנו רואים את פנים בית הכנסת:

> מצייר אני בדמיוני, והנה אני בבית הכנסת, עומד על הספסל בכותל-המזרח עם כל בני בעלי-הבתים. הנרות דולקים. דגלי יפה מכל הדגלים. תפוחי אדום מכל התפוחים. נרי גדול מכל הנרות. החום בבית הכנסת רב מאד והדחק גדול. נשים ובתולות הרבה באו לנשק את ספרי התורה. הנה רב מלך החזן בטליתו הסורחת הולך בראש, כמצביא לכל המחנה. אחריו כרוכים בעלי-הבתים. רב מלך מסלסל בגרונו ומזמר בקולו הצרוד: "עוזר דלים, הושיעה נא!" הנשים והבתולות רוקדות כנגדם, מנשקות את ספרי התורה וקוראות בקולי קולות: "לשנה הבאה, כה לחי! לשנה הבאה, כה לחי!" והגברים עונים ואומרים: "גם אתם!" (עמ' יז).

ניתן לחלק תיאור זה לשניים: בחלק הראשון מדמיין הילד את קיום המשאלה המרכזית, דגלו הוא היפה מכל הדגלים. ומבחינת מעמדו - הוא עומד על הספסל "בכותל המזרח", הוא המקום הנכבד ביותר בבית הכנסת, והוא אחד מ"בני בעלי-הבתים". לא עוד בן עניים היושב בקרן זווית.

החלק השני הוא תיאור המציאות בבית הכנסת בשעת ההקפות, יום שבו רשאיות גם הבנות להיכנס לעזרת הגברים ולנשק את ספרי התורה. מכל דברי החזן, רב מלך, בחר הדובר לחזור על המלים "עוזר דלים, הושיעה נא!", שיש בהן רמז למה שיתחולל לאחר מכן. כל התמונה הממשית בפנים בית הכנסת היא תמונת זיכרון משנים קודמות, שכן בשנה זו לא זכה הגיבור להיכנס עם דגלו לבית הכנסת כלל, שהרי הדגל נשרף. שלום עליכם הצליח לשרטט תמונה מציאותית של בתי הכנסיות "המכונסים ועומדים בחצר אחת". הוא המחיש את עולם המבוגרים על מעמדותיו, התפלגויותיו ותפילותיו מחד גיסא, ומאידך גיסא החיה את עולם הילדים, תחרויותיהם, ומריבותיהם והתנכלויותיהם זה לזה בחצר בית הכנסת בימי חג ומועד.

בסיפור "האתרוג", שאף בו מתוארים עולם הילדים ולעגם לגיבור, מתאר הדובר את פנים בית הכנסת בזמן אמירת ה"הושענות". אף כאן, כמו בקטע שצוטט לעיל בסיפור "הדגל", מתחלק התיאור לדמיונו של הדובר שמתוכו מבצבצת המציאות ולהווי בית הכנסת. בולטת במיוחד החלוקה למעמדות, כפי שרואה הדובר-הילד שקולו מעורב בקולו של הדובר-המבוגר. יש לציין שרכישת אתרוג פרטי בעיירה נחשבה לסטטוס גבוה מבחינה מעמדית, סטטוס השייך לבעלי הבתים החשובים בעיר. הילד הדובר שואף להעלאת מעמדו של אביו, אם לא במציאות אז לפחות בדמיון שהוא מקווה שיהפוך למציאות:

ואני רואה בחזון את אבא בא לבית הכנסת ובידו אתרוג ולולב מקנת כספו, כדרך שאר בעלי-הבתים החשובים שבעיר. ואף כי אבא יהודי עני ומושבו בבית הכנסת איננו מכובד כל-כך, בכל זאת כאשר יגיע תור ההושענות ונכבדי העדה, יושבי כותל המזרח, יצאו בהקפה מסביב לבימה, נושאים בידיהם איש אתרוגו ולולבו, לא יפקד ביניהם גם מקומו. רואה אני את כל זאת **בדמיוני**, וליבי עלץ בקרבי למראה הנהדר הזה (עמ' קלח).

הדובר מדגיש פעמיים שכל התיאור הזה נראה בדמיונו-בחזונו. שהרי זמן הסיפּר הוא לפני החג ולפני שאביו קנה אתרוג. הוא מקווה שבזכות האתרוג יָסוב גם אביו את הבימה עם שאר בעלי הבתים הנושאים אתרוג ולולב. השמחה למראה הדמיוני הזה רבה ומוחשית. הוא ממשיך לדמיין את תהלוכת ה"הושענות" כשקולו מתמזג בקול הדובר המבוגר המדגיש את המעמדות:

בראש התהלוכה, כמצביא כל המחנה, עובר רב מלך החזן, והוא פוסע לאיטו, עקב בצד אגודל, מרים ראשו למעלה בגאָה וגָאון, מסלסל בגרונו ומזמר: הושענא עניה סוערה-ה-ה-ה, הושענא! אחריו נלווה הרב, יהודי קטן וצנום, המצניע לכת ומאפיל בטליתו על פניו. אחרי הרב צועד הדיין, יהודי שפניו מקומטים ומכורכמים כעין הקלף, ורק כתפיו רחבות וכרסו השמנה מזדעזעת מתחת לקפוטת-האטלס המבהיקה. ואחרי הדיין נוהרים כל טובי העיר, העשירים ונשואי הפנים, היושבים ראשונה בכותל-המזרח. אחריהם נמשכים בעלי הבתים הבינונים, ומאחריהם, כמאספים לכל המחנה, נגררים הנמושות, הלא הם קטני העדה וענייה, אנשים היושבים בשפל. וכך הם עוברים בסך זה אחר זה, עשירים ראשונים, בעלי בתים באמצע ועניים אחרונים, איש לפי ערכו ומעמדו. צופה אני ורואה את אבא דווקא בין הראשונים, כי על כן בן-טובים הוא ומכהן בכהונת נאמן בית הטכסה[4] זה שנים רבות (עמ' קלח-קלט).

תיאור זה משקף את החתך הסוציאלי שאפיין את החברה היהודית. בית הכנסת הוא המקום שבו משתקפים המעמדות החברתיים בקהילה היהודית, התלויים בעיקר ברכושו של אדם, כפי שמדגיש הדובר: "עשירים ראשונים, בעלי בתים באמצע ועניים אחרונים". יוצא מכלל זה הוא הרב, שמפאת מעלתו התורנית פוסע ראשון. אולם תיאורו קטן הממדים ופניו המכוסים בטלית, אינם עושים על הילד רושם גדול. מיד לאחריו צועד הדיין העשיר, "שכרסו השמנה" היא סמל לעושרו, כשם שקפוטת המשי-אטלס היא סמל למעמדו. תיאורו הוא המפורט והמגוחך ביותר בין ההולכים. את טובי העיר ונשואי הפנים מאפיין מקום מושבם במקום המכובד בבית הכנסת, "במזרח".

4 טכסה או טקסה - כינוי בדורות שעברו למס או מֶכס שהשלטון הטיל על מצרך מסוים, כגון בשר, נרות. (מילון אבן שושן)

אחרונים, כ"מאספים לכל המחנה", מונה הדובר את הנמושות, קטני העדה וענייה היושבים בשפל. וכיוון שתיאור זה מסתמך על זכרונו של הדובר משנים קודמות, הוא מנסה להכניס בו שינויים, והוא מדמה לראות את אביו "דווקא בין הראשונים". הוא מעלה את מעמדו כדרכו של ילד הרואה באביו את הגדול, החזק והחשוב שבין האבות. הוא אף מנמק זאת בעיסוקו של האב כממונה על כספים. לא ייפלא אפוא, שהשיחה בבית על קניית אתרוג לחג הסוכות הביאה את הילד הדובר לרוץ ולפרסם זאת בין חבריו בבית רבו ולהעלות את מעמדו של אביו בטרם עת.

שלום עליכם הצליח בקטע זה להפיח רוח חיים במנהגי בית הכנסת הן בעיני הילד הדובר והן בעינינו הקוראים. הרגשות מבצבצים בין השיטין, שאיפה לגדולה ותקווה למעמד מכובד ולחשיבות, תוך שמחה ועליצות לנוכח התגשמות דמיונית של השאיפה. עם זאת מבצבצת הראייה הביקורתית של תהלוכת המעמדות שבה העניים הם הנמושות, האחרונים, קטני הערך שבחברה. בית הכנסת, שבו לכאורה צריכים להיות הכול שווים לפני אבינו שבשמים, מסמל דווקא את הפיצול החברתי ומדגיש את חוסר השוויון שבין איש לרעהו.

תיאורי בית הכנסת מצויים הרבה ביצירות **עגנון**. אולם זיכרונות ילדות, שבהם מצייר עגנון את בית הכנסת בעיניו של הילד הקטן שהיה הוא בקטנותו, מצויים במספר סיפורים מצומצם. התיאור המרכזי והעשיר ביותר מצוי בפתיחה ל**ימים נוראים**[5] להלן. שלא כבסיפורי שלום עליכם המכילים ביקורת על המעמדות בבית הכנסת, מתרפק עגנון על זיכרון הילדות בבואו לבית הכנסת ביום הכיפורים, התרפקות המכילה אהבה וגעגועים. הילד הקטן חש בריחות ונרגש מן האור:

השמים היו טהורים והארץ היתה שקטה וכל הרחובות היו נקיים, ורוח חדשה היתה מרפרפת בחללו של עולם. ואני תינוק כבן ארבע הייתי, ומלובש הייתי בגדי מועד, ואיש אחד מקרובי הוליכני אצל אבי ואצל זקני לבית התפילה. ובית התפילה היה מלא עטופי טליתות ועטרות כסף בראשיהם ובגדיהם בגדי לבן ובידיהם ספרים, ונרות הרבה תקועים בתיבות ארוכות של חול, ואור מופלא עם ריח טוב יוצא מן הנרות. ואיש זקן עומד מוטה לפני התיבה וטליתו יורדת עד למטה מלבו, וקולות ערבים ומתוקים יוצאים מטליתו. ואני עומד בחלון בית התפילה מרעיד ומשתומם על הקולות הערבים ועל עטרות הכסף ועל האור המופלא ועל ריח הדבש היוצא מן הנרות, נרות השעווה.

ילד בן ארבע סופג את חוויותיו באמצעות החושים. בולטים פה שלושה חושים: חוש הראייה, חוש הריח וחוש השמיעה. חוש הראייה הוא הדומיננטי, ומראה הקהל העטוף בטליתות עם עטרות כסף בראשיהם ובגדיהם לבנים, הוא המראה הראשון הבולט

5 שמואל יוסף עגנון. **ימים נוראים**, שוקן, ירושלים ותל-אביב, תשכ"ד. אין ציון עמודים בפתיחה שממנה אני מצטטת.

לעיני הילד. אל האור הבוקע מן הנרות הרבים התקועים בחול (במקום בפמוטות) מצטרף ריח טוב, הוא "ריח הדבש היוצא מן הנרות, נרות השעווה".
מראהו של החזן הזקן ש"טליתו יורדת עד למטה מליבו", הוא מראה תשתית החוזר ונזכר גם בסיפורים נוספים. כאן מודגש קולו הערב והמתוק היוצא מטליתו, שאותה רואה הילד ולא את פני החזן. יש פה עירוב חושים, שמיעה וטעם כאחד. (ואולי קיימת כאן ההשפעה מן הביטוי ביידיש: זיסע שטימע"). על עומק החוויה של הילד הדובר מעיד הביטוי, "ואני עומד... מרעיד ומשתומם".
כאן נכנס הדובר הסופר המדבר ממרחק השנים ומגיב לתחושה של הילד: "עדיין לא הייתי יודע להגות במושגים עיוניים ואת המושג הדרת קודש לא הכרתי". והוא ממשיך: "אבל אין ספק בליבי שבאותה שעה הרגשתי בקדושת המקום, ובקדושת היום, ובקדושת האנשים העומדים בבית ה' בתפילה ובניגונים" (שם). חוויית יסוד זו עושה רושם כה כביר על הילד שחש בקדושה גם אם אין הוא מבין את המושג, והוא בטוח שכך זה עתיד להימשך תמיד: "לא עלה על דעתי שיש הפסק לדבר" (שם).
בניגוד לשלום עליכם המדגיש את ההבדל והשוני בין אדם לאדם בבית הכנסת, חש הדובר הקטן בסיפורו של עגנון, הרואה את כולם עטופי טליתות, תחושה של אחדות ושוויון:

> וכך הייתי עומד ומביט על הבית ועל האנשים שעמדו בבית, ולא הבחנתי בין אדם לאדם, שכולם כאחד עם כל הבית כולו דומים היו עלי כחטיבה אחת. ושמחה גדולה היתה בלבי, ולבי נדבק באהבה לבית זה, ולאנשים אלו ולניגונים אלו (שם).

תחושה זו של שמחה ואקסטזה של אהבה לכול, נפגעת עם היפסק התפילה:

> על יד על יד פסקו הניגונים, ועדיין בת קול היתה מנהמת עד שפסקה אף היא. נתקמטה נפשי פתאום וגעיתי בבכייה גדולה... עתה אספר מה גרם לי שאבכה. אותה שעה שנפסקה התפילה נפסקה פתאום אותה חטיבה נאה. מקצת מן האנשים הורידו טליתותיהם מעל ראשיהם ומקצתם התחילו מסיחים זה עם זה. אותם שאהבתי נדבקה בהם החליפו פניהם פתאום והשחיתו את דמותם הנאה ואת דמות הבית ודמות היום. ועל זה היה דווה לבי ועל זה געיתי בבכייה (שם).

כאן מתואר משבר של ילד קטן שהרסו לו את השלמות וההרמוניה שהוא חווה בבית הכנסת ביום הכיפורים. התפילה פסקה, פסקו השירה והניגון, ונפגעה חוויית השמיעה, הסרת הטליתות מעל הראשים פגעה במראה השלם והשוויוני, והגרוע מכל, שיחת החולין שהתנהלה בין המתפללים במקום תפילת קודש - כל אלה גרמו לכך שהקדושה שחש הילד הופרה.
חוויה זו חוזרת ועולה בליבו של המספר המבוגר, ובמיוחד חורה לו שהיהודים משוחחים בשעת התפילה. הוא מסכם ואומר: "כל שנה ושנה ביום הכיפורים כשאני רואה אנשים

מישראל מחליפים פנים של חילוי בפנים של חולין[6] נפשי מתקמטת כבאותו יום". וזו הסיבה ליצירת הספר "ימים נוראים", "שיהא אדם קורא בספר בשעת ההפסקות בין תפילה לתפילה". (שם).
בהקדמה זו הראה לנו עגנון את בית התפילה בילדותו, ושיתף אותנו בחוויות שעברו עליו בשעת התפילה ובחוויה הקשה שספג בהעדר השלמות. חוויות אלה שהיוו גורם לכתיבת ספרו של עגנון עונות על השאלה ששאל ביאליק, "התדע מאין נחלתי את שירי"[7] - כל אדם וחוויותיו המולידות יצירות חדשות. כאן בולטות דמותו של הילד והזדהותו של הסופר עם חוויות הילדות. תמונת האור בבית הכנסת, הריח הערב והניגונים הערבים, מלוות כל קורא דברים אלה.
בסיפור **פי שניים** שבספר המעשים,[8] שבו סוקר עגנון חוויות שונות שחווה בימי הכיפורים בחייו, חוזר הוא שוב לחוויות יום הכיפורים בילדותו, אך כשהוא מבוגר קצת יותר מהיותו בחוויה שבהקדמה לימים נוראים כשהיה כבן ארבע. עתה הוא מספר על "ימים שהייתי בן שבע או שמונה":

> נרות גדולים בלא מספר כמספר המתפללים דלוקים ועומדים וריח של שעווה ושל דבש נודף בבית הכנסת עם ריח של שחת שמכסה את הרצפה ואור חדש מנצנץ מן הנרות (עמ' 131).

חוויית האור מן הנרות וריח הדבש העולה מנרות השעווה זהים. אולם כאן מבין הדובר שכל מתפלל מדליק נר ולכן מספר הנרות "כמספר המתפללים". עוד נוסף כאן ריח השחת שהיו נוהגים לכסות בה את הרצפה.

> מעוטף בטליתו עומד אבא עם שאר כל המתפללים ועטרת כסף גדולה על ראשו ומצחו מבהיק מאורה של עטרתו שכל הנרות מבהיקים ממנה. נבהל ונרעש עמדתי ונסתכלתי באבא שאור יוצא ממצחו וכופל את האורה (שם).

בקטע זה מייחד הדובר את דבריו ומבטו באביו. עטרת הכסף הגדולה של טליתו המכסה את ראשו מאירה ובולטת בעיניו משאר כל המתפללים, מאירה את מצחו ומכפילה את האורה בבית הכנסת. בתיאור של בן הארבע היו כל המתפללים "עטופי טלית ועטרות

6 על חוויות יום הכיפורים ביצירתו של עגנון ראה: לאה חובב, "בין חילוי לחולין", **הצופה**, ט בתשרי תש"ן (8.10.89), עמ' 5. ראה שם על דרכו של עגנון במשחק המלים ששורשם קרוב, כגון, חילוי וחולין.

7 ח"נ ביאליק, "התדע מאין נחלתי את שירי"? בתוך: "שירתי", **כל שירי ח"נ ביאליק**, דביר, תל-אביב, תש"ז, עמ' קטו.

8 ש"י עגנון, "פי שניים", בתוך: **כל סיפוריו של שמואל יוסף עגנון, סמוך ונראה**, כרך שישי, שוקן, ירושלים ותל אביב, תש"ך. הציטוט מתוך עמ' 131-132.

כסף בראשיהם", וכולם כאחד היו שווים זה לזה. ההערצה לאב בולטת יותר כאן, בגיל שבע-שמונה. עם זאת משווה הדובר את אביו ושאר המבוגרים אליו ואל חבריו ורואה את ההבדל:

> מה אהבתי את לילי יום הכיפורים. שערי שמים פתוחים והקדוש ברוך הוא כביכול מרכין עצמו לשמוע תפילתן של ישראל. והוא אינו צריך להרכין, שהרי הוא מכיר לבו של כל אדם, אלא מפני חיבתן של ישראל מרכין עצמו, כאב שמטה אוזנו כלפי בנו הקטן. באותה שעה ראיתי שאבא וכן כל שאר אנשי בית הכנסת שהייתי סבור עליהם שהם גדולים, קטנים הם כמותי וכמות כל חברי, אלא שאבא וחבריו יודעים לומר פיוטים במרוצה ומעוטפים בטליתות גדולות ואני וחברי אין יודעים אלא קצת תפילות ועניית אמן. אבל לכשאהא גדול אתעטף אף אני בטלית גדולה ואתפלל כל מה שכתוב במחזור (עמ' 131-132).

תחושת הקדושה והקרבה לקדוש ברוך הוא בולטת כאן. שערי השמים פתוחים לקבל תפילה אך גם להביא את הקב"ה כביכול למטה. הסופר הצליח להציג את נקודת מבטו של הילד החש שכביכול ה' מתקרב ומרכין עצמו אל המתפללים "כאב שמטה אוזנו כלפי בנו הקטן" - הדובר חוזר בו מהציור של הרכנת עצמו, שהרי הקדוש ברוך הוא מכיר לבו של כל אדם, ואינו צריך להתכופף לשם כך. זוהי הערה תמימה של ילד החש בטעותו, ובהגשימו את הבורא, הוא מדגיש את האהבה לה' המצויר בעיניו כאב. גם ההערצה של הקטן את הגדול האופיינית לילדים מצויה כאן, אולם כולם כאחד קטנים הם לעומת הקדוש ברוך הוא. גדולתם של המבוגרים בקטע זה היא חיצונית בלבד: טליתותיהם גדולות והם מתפללים במהירות. שוב אנו חשים את מצוקת הילד הקורא יותר לאט ואינו בקיא בתפילות כמבוגרים, אך הדובר מתנחם בכך שאלו דברים העשויים להשתנות עם הגיל: "לכשאהא גדול אתעטף אף אני בטלית גדולה ואתפלל כל מה שכתוב במחזור". זוהי שאיפת הילד הקטן, אולם בסיפור היא מתבררת כאשליה, ולא כאן המקום לפרט.

הילד בסיפור זה מתרגש ("נבהל ונרעש") מהאור היוצא מאביו, חושב מחשבות ומשווה את אבא לאבינו שבשמים, לא כילד הקטן שפרץ בבכי כאשר נהרסה התמונה השלמה. בקטע זה יש השוואה בין קטן וגדול המובילה לשאיפה להיות גדול ומאמין, "להתפלל כל מה שכתוב במחזור". בית הכנסת בשני הסיפורים הוא אותו בית כנסת כפי שראה הדובר בילדותו.

בסיפור **טלית אחרת**,[9] המצוי אף הוא בסיפורי ספר המעשים, מתאר עגנון חוויית ילדות שחווה בקטנותו. הסיטואציה בסיפור זה מקומה "בבית מדרשו של זקנו עליו השלום",

9 ש"י עגנון, "טלית אחרת", בתוך: **סמוך ונראה, כל סיפוריו של שמואל יוסף עגנון**, כרך שישי, שוקן, תש"ך, עמ' 202-204.

שביום הכיפורים היו אומרים בו "פסוקי דזמרא פסוק פסוק בניגון מיוחד. כיוצא בהם 'האדרת והאמונה' לפני ברוך שאמר" (עמ' 202). הפיוט "האדרת והאמונה לחי עולמים" מחזיר את הדובר לילדותו:

> וכבר בקטנותי קודם שידעתי פירוש המלות כשהיה החזן משלשל טליתו על פניו ואומר לחי העולמים הייתי תוהה, הרי הוא קורא לו והרי הוא מצוי ועומד עליו, אם כן כיסוי פנים למה? אילו גילה פניו הייתה שמחה גדולה בעולם, כאותה השמחה ששמחתי אני בשעה ששיחקתי במחבואים עם אבא שאני והוא ביקשנו זה את זה, ולבסוף גיליתי פני ונמצינו זה לזה (עמ' 202).

הדובר המבוגר המשחזר את החוויה מערב את קולו בצורה סמויה בקולו של הילד הדובר השואל והתמֵה על מראה עיניו. שוב חוזרת גם כאן תמונתו של החזן "המשלשל טליתו על פניו", כמו אותו "זקן עומד מוטה לפני התיבה וטליתו יורדת עד למטה מלבו", שראה בגיל ארבע. אולם אז לא שאל שאלות, ואילו עתה עולה השאלה הקשה ששואל בעצם המבוגר: מדוע יש "הסתר פנים" בין היהודי לקונו, "הרי הוא קורא לו, והרי הוא מצוי ועומד עליו". כך רואה הילד את הקרבה שבין המתפלל "לחי העולמים" ואינו מבין "כיסוי פנים למה?" ביטוי זה הוא כפול משמעות, שכן הסתר הפנים שלמעלה מצוי גם למטה.

גם בהמשך דברי הילד יש כפל משמעות, לכאורה מתאר הדובר משחק מחבואים של ילד עם אביו שבו רבה השמחה עם גילוי המתחבא. אולם אבא, כאן הוא אבא שבשמים, ש"אילו גילה פניו הייתה שמחה גדולה בעולם". היהודי המבקש את בוראו כמוהו כילד המבקש למצוא את אביו. הדובר המבוגר תולה את הסתר הפנים שלמעלה במתפלל המכסה פניו למטה. בקטנותו היה הדבר שונה. הילד גילה פניו "ונמצאנו זה לזה". הילד הוא המאמין התמים המוצא את אביו (שבשמים), ואילו בבגרותו, עקב כיסוי פניו, אין הוא מוצאו, כפי שמספר עגנון בהמשך, ולא כאן המקום להאריך.[10]

אביא תיאור נוסף של דובר ילד בסיפור **סידור תפילתי**[11] של עגנון. רוב דבריו בסיפור נסבו על תוכן הסידור, אולם הילד מעלה אסוציאציות שונות תוך כדי דפדוף בסידור. תיאור הקלויז בחג השבועות שובה את ליבו והוא מתרפק עליו בזיכרונותיו ומחייה אותו לעיני הקוראים:

> אילו הייתם בחג השבועות בקלויז שלנו, הייתם רואים דוגמה למעמד הר סיני והייתם עושים מצוות ומעשים טובים כל ימיכם.

10 ראה ניתוח מלא של הסיפור: אברהם הולץ, "החילול המשולש", **הספרות** ג 3-4, ספטמבר 1972, עמ' 518-532.

11 ש"י עגנון, "סידור תפילתי", בתוך: **אלו ואלו, כל סיפוריו של שמואל יוסף עגנון**, כרך שני, שוקן, תש"ך, עמ' רלז-רמז.

> קטנה ונמוכה הקלויז שלנו ופרוצה לכל רוחותיה, החלונות שבורים והקירות מתקלפים. אבל בחג השבועות היא מלבלבת כיער, ועל התקרה מתוחים חוטים חוטים בצורת מגן דוד, ועלים ירוקים תלויים עליהם ומפריחים כל מיני ריחות טובים. וזגוגיות החלונות מקושטות בניירות המגוונים, מהם קלועים בדמות ציצים ופרחים, מהם בדמות ציפורים ועופות שמים, מהם בדמות חיות ובהמות. חייכם אפילו שר של יער לא ראה דוגמתם.
>
> נאה ביותר ארון הקודש שהקיפוהו אילנות נאים, וכשהרוח מנשבת בהם הם מרתתים. סבורים אתם צינה אחזתם, לא כי, אלא הם מתלחשים ואומרים, אם לא זכינו שיעשונו ארון קודש לספרי תורה, עתידים אנו לחמם את התנור בלילי חורף, בשביל בחורי ישראל שלומדים תורה. ביותר מקושטת היא הבימה, שהחזן קורא שם בניגון נאה פיוט אקדמות, היאך אומות העולם שואלין לישראל, מה ראיתם לקבל עליכם עול תורה ומצוות, ומה שישראל משיבין להם (עמ' רמא-רמב).

התיאור שמתאר הילד את הקלויז[12] בחג השבועות מלא הערצה ומושווה למעמד הר סיני. הדובר בטוח שמראה זה ישפיע על הרואים אותו ויביא אותם לעשיית מעשים טובים. עם זאת אין הוא מתעלם ממצבו האמיתי של הקלויז השבור, הפרוץ לכל הרוחות: "החלונות שבורים והקירות מתקלפים". קיים ניגוד תהומי בין מראהו זה בכל ימות השנה ובין מראהו בחג השבועות, שבו מכסים בירק ובקישוטים את השברים והכיעור. גם כאן תופש מקום הריח מן העלים הירוקים, כפי שחש הילד בקטנותו את ריח הדבש מנרות השעווה. קישוטי הניירות הצבעוניים על החלונות העשויים "בדמות ציצים ופרחים, ציפורים ועופות שמים, חיות ובהמות", הופכים את הקלויז ליער דמיוני, שדמותו של "שר של יער" הלקוחה מן המעשיות מחזקת את הדמיון שבתיאור.

כאשר מדבר הילד על האילנות שסביב ארון הקודש, אנו חשים בגילו הצעיר של הדובר. הוא מייחס תחושות ותודעה לעצים המרתתים בשעה שהרוח מנשבת בהם. הוא מאניש אותם ומייחס להם דיבור ומחשבות: "הם מתלחשים ואומרים", ואמירתם מבטאת את מחשבותיו על תפקידו של העץ: זכות ראשונה שיעשו מהם ארון קודש, ואם לאו - לפחות יחממו את התנור לבחורי ישראל הלומדים תורה.

אין בדבריו שום צער על עצם כריתת העצים, אלא מודגש ייעודם בעולם היהודי. קישוט הבימה אינו מפורט אלא בולטת תכליתה: "החזן קורא שם בניגון נאה פיוט אקדמות".[13] תיאור זה של בית המדרש, הקלויז, בחג השבועות מאפיין בתי מדרשות ובתי כנסת רבים הלובשים צורה אחרת בחג השבועות בקישוטי הירק והפרחים. חל בהם שינוי לרגע הבא לכסות על אפרוריות מצבם היומיומי. החג מכסה על החולין. הילד הדובר

12 קלויז - כינוי לבית מדרש קטן בקהילות ישראל בגולת אשכנז (מילון אבן שושן).
13 אקדמות הוא הפיוט הכתוב בארמית ומיוחד לחג השבועות.

מכיר בשני המצבים אך מתנתק מן החולין ומתרגש מן הקישוטים הנושאים אותו אל היער, כביכול, ואל עולם הדמיון הסובב אותו.

הילד ובית הכנסת בספרות הילדים בארץ

לא רבות מן היצירות בספרות הילדים העברית החדשה מתארות תפילה בבית הכנסת. הדבר אמור בספרות הילדים במגזר החילוני אך מצוי יותר במגזר הדתי-לאומי. במגזר החרדי ודאי יש תיאורים של בית הכנסת, אך לא נדון בהם כאן. להלן אביא מספר דוגמאות המעלות מוטיבים שמצאנו בסיפורי עגנון ושלום עליכם, ובהם בולט ההווי הישראלי.

שיחת חולין בזמן התפילה - ביקורת על המבוגרים

בספרה של אסתר שטרייט-וורצל, "חברות",[14] מצוי תיאור של הנכדה הַלְנָה בבית סבה וסבתה והולכת בשבת בבוקר עם הסב לבית הכנסת:

> הרחוב היה שקט וריק [...], וגם מכוניות לא נסעו. רוח השבת היתה נסוכה על הכל, וחשתי שלווה ורוגע. [...] נכנסתי לבית הכנסת אפופה חרדת קודש והתיישבתי ליד סבי [...]. אולם התפילה היה מלא מפה לפה. גברים רבים ישבו או עמדו שם עטופים כולם בטליתות [...]. היו גם כאלה ששוחחו ביניהם שיחת חולין רגילה. עליהם התפלאתי: איך הם מעזים לחלל את קדושת השבת, ועוד בבית הכנסת? [עמ' 45-46].

הילדה הדוברת אינה דתית. הפגישה עם בית הכנסת לוותה בציפייה, בדריכות ו"בחרדת קודש". היא לא ידעה מה צפוי לה ומה תראה. כאשר היא ראתה שהיו גם כאלה ששוחחו ביניהם "שיחת חולין רגילה", תיארה הדוברת חוויה הדומה לזעזוע ולכעס שחש הדובר הקטן בפתיחה ל"ימים נוראים" של עגנון: "ומקצתם התחילו משיחים זה בזה", וכתוצאה מכך "השחיתו את דמותם הנאה ואת דמות הבית ודמות היום". אף כאן מתפלאה הדוברת: "איך הם מעזים לחלל את קדושת השבת, ועוד בבית הכנסת?" שיחת חולין במקום קדוש פוגעת בילדים הקטנים בשני הסיפורים, במיוחד כשדבר זה נעשה על ידי המבוגרים.

תיאור אירוני של נושא השיחה בזמן התפילה בבית הכנסת מצוי בספרו ההומוריסטי של אורי אורבך, **בגלל ילד אחד**.[15] לחרוזים שבספר אין כותרת והם מדברים בעד עצמם:

14 אסתר שטרייט-וורצל, **חברות**, הוצאת עמיחי, 2003.
15 אורי אורבך, **בגלל ילד אחד**, ספריית בית אל, תשנ"ז.

יֵשׁ אִישׁ אֶחָד בְּבֵית-הַכְּנֶסֶת שֶׁלָּנוּ,
שְׁכָל הַזְּמַן אוֹמֵר "שֵׁה - שֵׁה - שֵׁהּ!"
אֲפִלּוּ אִם זֶה רַק לְחִישָׁה
אֲבָל לְפָחוֹת פַּעֲמַיִם, אוּלַי יוֹתֵר,
רָאִיתִי שֶׁהוּא בְּעַצְמוֹ מְדַבֵּר.

בחרוזים אלה מותח אורבך ביקורת על המבוגר הרואה בזולת את הפגם שהוא עצמו לוקה בו. "טול קורה מבין עיניך", אמר הדובר, אך במלים פשוטות, הממקדות את הפואנטה בשורה האחרונה ובמילה האחרונה. שורה זו הופכת את הקערה על פיה, ואנו רואים בעיניים אחרות את המבוגר המשתיק אחרים ושוכח לשתוק בעצמו. בניגוד לסיפורים שהבאנו לעיל על נושא השיחה בתפילה, כאן אין כל זעזוע מצד הדובר, אלא רק ביקורת ולעג.

ביקורתו של ילד דתי שנקלע ליישוב חילוני ומתאכזב מבית הכנסת שבמקום מצויה בספרו של אברהם נווה, **ואחד עם כיפה**.[16] הדובר, יאיר, נער כבן שתיים-עשרה, הוא יתום מאב. אביו נהרג בצבא, והוא נלקח על ידי אמו החילונית למושב החילוני שבו נולדה. האם מתנגדת לביקוריו בבית הכנסת ולקיום המצוות. מצב בית הכנסת מקשה על הילד עוד יותר:

> שירכתי את דרכי אל אותו מבנה עלוב ששימש כבית כנסת. נכנסתי פנימה ומצאתי בתוכו כשישה אנשים מבוגרים מאד ששוחחו ביניהם באידיש. איש מהם לא היה לבוש בבגדי שבת. [...]
>
> בית הכנסת היה מוזנח ועלוב. זוהמה שררה בכל. השולחנות היו מכוסים באבק. הרצפה נראתה כאילו מעולם לא נוקתה. זכוכיות החלונות היו מנופצות, מספר סידורים וחומשים היו מונחים בערבוביה על אחד השולחנות.[...] בינתיים נכנסו לבית הכנסת אנשים נוספים. גם הם היו לבושים בבגדי חול. העובדה הקטנה הזאת פשוט הדהימה אותי: איך אפשר לבוא בבגדי חול לבית הכנסת בשבת? זה נראה לי חילול הקודש.
>
> השמש כבר שקעה, עבר זמן תפילת מנחה, אך איש לא התרגש מכך. אחר כך ניגש מישהו לדוכן החזן והחל להתפלל. הוא התפלל בהברה אשכנזית ואני התקשיתי לעקוב אחריו. תפילת מנחה נגמרה, ומייד אחריה התפללו ערבית במהירות, בחיפזון. מיותר לציין שלא שרו "לכה דודי". התפילה נגמרה תוך רבע שעה. אחד הקשישים נרדם על השולחן וחברו ניגש אליו והעיר אותו כדי שילך הביתה (עמ' 22-23).

16 אברהם נווה, **ואחד עם כיפה**, ספריית בית אל, ספרי אותיות (חש"ד).

שבת שונה לחלוטין. הביקורת היא כפולה, חיצונית ופנימית. המבנה המוזנח והמאובק, הזכוכיות השבורות והלכלוך על הרצפה, אלה הם המאפיינים החיצוניים שאינם מוסיפים כבוד למעמד התפילה. והמאפיינים הפנימיים - המתפללים, הריחוק בין הילד ובינם הוא לא רק בשפה ובהברה האשכנזית הזרה לילד, אלא התנהגותם בכלל, החל בלבוש החול שהם לובשים, הנראה לילד "כחילול הקודש", וכלה בזלזול שהם נוהגים בתפילה: מתפללים מנחה לאחר השקיעה, אומרים "לכה דודי" בלי מנגינה ומתפללים בחיפזון. חוויית קבלת שבת שהילד הורגל אליה, נהרסת כאן במחי-יד. הקשיש הנרדם על השולחן חותם את התיאור המריר והכואב ומצביע על האווירה כולה.

תמונה אחרונה זו של תרדמה בבית הכנסת, נתפסת בצורה הומוריסטית בספרו של אורי אורבך **אולי בשבת יזרקו סוכריות**:[17]

בַּקְבָּלַת שַׁבָּת
אִישׁ נִרְדָּם מֵאָחוֹר
הֵעִירוּ אוֹתוֹ
רַק כְּשֶׁהִתְחִיל לִנְחֹר (עמ' 34)

גם תמונה זו מצביעה על פגימה בשלמות של התפילה, אך בממדים קטנים ובתיאור מצב אנושי ריאליסטי. הנחירה היא שמוסיפה הבט הומוריסטי לסיטואציה, ובכך נמנע הכעס של הדובר.

על חצר בית הכנסת קראנו לעיל בסיפורו של שלום עליכם "הדגל". חצר בית הכנסת היא חלק בלתי נפרד מבית הכנסת ומההווי שלו. תיאור עכשווי של חצר בית הכנסת מצוי אצל אורי אורבך בספרו **בגלל ילד אחד**:[18]

מִנְחָה שֶׁל יוֹם-חוֹל
בֶּחָצֵר בֵּית-הַכְּנֶסֶת:
אִישׁ צוֹעֵק: "מַעִירִיב, מַעִירִיב",
יְלָדִים מְשַׂחֲקִים בְּתוֹפֶסֶת.
אִשָּׁה שֶׁאוֹסֶפֶת צְדָקָה
אוֹמֶרֶת: "תִּהְיוּ בְּרִיאִים",
אֶחָד מְסַפֵּר בְּדִיחָה
וְשִׁשָּׁה אֲנָשִׁים נֶהֱנִים.
בַּפָּנִים יֵשׁ שִׁעוּר הֲלָכָה
עִם אוֹתָם עֲשָׂרָה זְקֵנִים,

17 אורי אורבך, **אולי בשבת יזרקו סוכריות**, ספריית בית אל, תשנ"ו.
18 ראה לעיל הערה מס' 15.

כָּל יוֹם,
בֵּין מִנְחָה לְעַרְבִית,
כָּכָה שָׁנִים (עמ' 27).

תיאור זה מורכב מחמש אפיזודות נפרדות המצטרפות לכלל תמונה אחת. שתיים מהן קשורות לבית הכנסת: הקריאה לתפילת מעריב ושיעור ההלכה בתוך בית הכנסת. האחרות יכולות להתרחש בכל מקום אחר, כגון: משחק הילדים בתופסת, איסוף הצדקה וסיפור הבדיחה. אולם דווקא קביעת מיקומן בחצר בית הכנסת מצביעה על ההווי האופייני להמתנה שבין תפילת מנחה לערבית. לא רק הילדים משתעשעים אלא גם המבוגרים השומעים בדיחה. האישה האוספת צדקה מוסיפה למקום מימד של מצווה. עשרת הזקנים המשתתפים בשיעור הלכה מסמלים בעיני הדובר את הקיפאון ואי-השינוי שבהווי. לא הצעירים הם הלומדים אלא הזקנים. האחרים מעדיפים לשמוע בדיחה... יש בכך ביקורת סמויה, אך לא בחריפות כמו אצל שלום עליכם המתאר את חצר בית הכנסת כשוק.

בית הכנסת והילדים בחגים

ראינו לעיל את החוויה הקשה שעברה על הילד יאיר בסיפור "ואחד עם כיפה"[19] בשבת בבית הכנסת שבמושב רוֹם צורים. עם התקרב ראש השנה נכנס הילד למתח:

> האם אשאר ברום צורים? המחשבה על כך העבירה צמרמורת בגווי. בתפילת שבת ממש ספרתי את הדקות עד שזו הסתיימה. לשהות כאן, במחיצת האנשים האלה, חמש שעות רצופות, במשך יומיים, להאזין לחזנים המתפללים בהברה אשכנזית, שאינני מבין אותה, להיות שרוי בראש השנה באווירת החולין שבית הכנסת מקרין גם בשבתות - כל אלה גרמו לי לפסול את הרעיון על הסף (עמ' 42).

קטע זה מחזק את הרושם השלילי של בית הכנסת כפי שראינו גם בתיאור השבת. הבעיה נפתרה בהצעתה של האם שיאיר ייסע לתל-אביב אל סבו וסבתו. הניגוד בין שני התיאורים של בית הכנסת חזק ביותר:

> כך ביליתי את ראש השנה בתל-אביב. להודות על האמת? זה היה נפלא. פשוט נפלא. פגשתי את כל חבריי והם כל כך שמחו איתי. ובבית הכנסת ערכו לי קבלת פנים חמה והתפילה היתה נהדרת והחזנים הנעימו בקולם ותקיעת השופר עברה ללא תקלות (עמ' 44).

התיאור קצר וממצה, בלי פירוט יתר. רק הרגשת השמחה מודגשת ובולטת. ומכאן

19 ראה לעיל, הערה מס' 16.

מגיע הדובר למסקנות כלליות, שבהן אנו שומעים גם על מקומו של בית הכנסת בעולמו של נער דתי:

> הרי כל כך קל להיות דתי בתנאים כאלה! כל כך פשוט! כשיש לך חברים דתיים ובית ספר דתי, ובני עקיבא, ובית כנסת ומה-לא - זה פשוט וקל. עניין שבשיגרה. ואילו אצלי - כל שבת היא מאבק. כל יום שאני בא לבית הספר וכיפה על ראשי - זה סיפור בפני עצמו (שם).

לפי זה, בית הכנסת הוא אחד הגורמים החינוכיים המשלימים את חינוכו של הנוער הדתי בצד בית הספר הדתי ותנועת הנוער הדתית. כל אחת מהמסגרות הללו תורמת חוויות והווי המצטרפים יחד ומהווים שלמות אחת.

ראוי להזכיר מסגרת נוספת של בית כנסת שחווה בה גיבור הסיפור בצבא, "בראש השנה האחרון שבו ביליתי עם אבא":

> היה זה בסיס צנחנים בדרום הארץ [...]. היה שם רק קומץ של חיילים דתיים, אך כמעט כל החיילים כולם הגיעו לתפילה. הם העריצו את אבא ורצו לגרום לו קורת רוח. כולם נאספו באוהל בית הכנסת, שהיה צר מהכיל את כל הבאים.
>
> לפני התפילה אבא הסביר בקיצור נמרץ על מהות החג ו"מה כל העניין בכלל", כדבריו. מעולם לא שמעתי שיעור כה נאה על ראש השנה. התפילה עברה תוך התרוממות-רוח, על אף שרק כמניין חיילים הכירו את הנוסח [...].
>
> גם למחרת הגיעו לבית הכנסת עשרות חיילים לשמוע תקיעת השופר. אך הסתיימה התפילה, הגיע רץ אל אוהל בית הכנסת והודיע על "הקפצה". כל החיילים, ואבא בראשם, עזבו בריצה את בית הכנסת ואצו ללבוש חגורי קרב ולעלות על המשאיות [...]. עד מוצאי ראש השנה - יום וחצי ארוכים - בילינו בבסיס הנטוש, שרק הטבח ושני שי"ן-נימלים נותרו בו. במוצאי החג חזרנו הביתה. זה הזיכרון הכי חזק שלי מראש השנה (עמ' 42-43).

בקטע זה נותן לנו הדובר "הצצה" אל בית הכנסת שבצבא. מיעוט החיילים הדתיים אינו גורע מהוד התפילה בראש השנה. לדבר זה תורם המפקד, אביו של הדובר, שבכוח אישיותו גורף אחריו גם את החיילים החילוניים, ומקרב אליהם את החג בדבריו. הם באים להתפלל מתוך הערצה אליו ולא מתוך הכרח או פקודה. עם זאת, המצב בגבול הקוטע את התפילה, בבחינת "עת לעשות... הפרו תורתך", מצביע על מפקד דתי היודע מה מוטל עליו ויוצא להילחם גם בראש השנה. לא פלא הוא שהדובר חווה כאן חוויה עזה וזיכרון זה מלווה אותו בדרכו.

חוויית תפילת ראש השנה בבית הכנסת משפיעה על כל ילד באופן שונה. ראינו לעיל (עמ' 00) את החוויה שמתאר עגנון בהיותו כבן ארבע, את התמונה השלמה של המתפללים העטופים בטליתות.

בסיפורה של רבקה מרים, **בראש השנה בבית הכנסת**,[20] מצטיירת תמונה שונה:

> היה זה ראש-השנה ואני הייתי בבית-הכנסת. האנשים מתפללים היו וכמו כל גופם רוקד בתוך התפילה. ואז - הבטתי בפניהם - ולפתע ראיתי שכולם כתינוקות נראים. כל כך הרבה אנשים - גבוהים ונמוכים, מתולתלים וחלקים, שחורים ובהירים, צעירים וזקנים - וכולם - כתינוקות נראים.
>
> אולי מפני שהם עוצמים עיניהם בשעת תפילתם וכשאדם עוצם את עיניו תמיד כתינוק נראה הוא?
>
> אולי מפני שהם מניעים את גופם רק כדי להרגיש שהנפש בתוכם מתנדנדת? ואולי מפני שהם עוטים לבן, כתינוקות? [...].
>
> האנשים סביבנו התפללו והיו מתנועעים כעצים בחורש שהרוח מנשבת בו. עתים התנועעו בחוזקה, כאילו רוח סערה היא ועתים נעו בקל-קלות עד כי אי-אפשר היה להרגיש בתנועתם כמעט (עמ' 13-14).

גם תמונה זו יש בה מראה אחיד. הדימוי ל"תינוקות" מאחד את כולם. הדובר מנסה לתת הסבר לדימוי שלו עצמו: אולי בגלל עצימת העיניים? אולי בגלל תנועת הגוף או הכיסוי בלבן?[21] בר אחד ברור, התינוק הוא תמים וטהור, אין בו חטא. הדובר המתבונן במתפללים רואה בהם את הקדושה והטהרה שנוסך בהם חג ראש השנה. שלא כמו אצל עגנון אין עטיפת הטלית נזכרת, והדובר רואה את פני המתפללים.

הדימוי האחר הוא תנועת המתפללים "כעצים בחורש שהרוח מנשבת בו". יש המתנועעים בחוזקה, ויש שאי אפשר להרגיש כמעט בתנועתם. זו תמונה ריאליסטית שהדובר ממחיש אותה באמצעות דימוי.

הקטע כולו הוא תיאור של התבוננות של ילד במתפללים סביבו בראש השנה בבית הכנסת, התבוננות אסוציאטיבית המעלה דימויים.

חוויית שמיעת תקיעת השופר בראש השנה בבית הכנסת היא מן החוויות המרגשות

20 רבקה מרים, "בראש השנה בבית הכנסת", בתוך: **לקט חמד לימים נוראים**, משרד החינוך והתרבות המרכז לתוכניות לימודים, מהדורת ניסוי, ירושלים תשל"ח, חוברת ד', עמ' 12-14. תודה לצילה רון שהפנתה אותי למקור זה. בחוברת זו מצויות תמונות של כמה בתי כנסת ומשימות לתלמידים להתבוננות בהם (עמ' 24-34). בעמ' 60-70 שבמדריך למורה (ראה להלן הערה 21), מובאים ניתוחים של התמונות של בתי הכנסת והדרכה למורה.

21 הקטעים שציטטתי הם רק חלק מן הסיפור. הסופרת מוסיפה דמות של זקן המפרש לילד את הדימוי לתינוק ולתנועת העצים. קטעים אלה הם "פילוסופיים" ואינם נוגעים לענייננו. ניתוח הסיפור והצעות דידקטיות להוראתו מצויים במדריך למורה, ימים נוראים, המרכז לתוכניות לימודים, מהדורת ניסוי, ירושלים, תשל"ח, עמ' 41-52.

ביותר, במיוחד את הילדים. רבקה אליצור המחישה את החוויה בשיר **ילדי בית הכנסת**:[22]

יַלְדֵי בֵּית הַכְּנֶסֶת

הָאִישׁ הַתּוֹקֵעַ עָטוּף בְּטַלִּית כֻּלּוֹ
וְיַלְדֵי בֵּית הַכְּנֶסֶת עוֹמְדִים בְּעִגּוּל מִמּוּלוֹ
מִסְתַּכְּלִים בְּעֵינַיִם גְּדוֹלוֹת
מְצַפּוֹת, מִתְפַּלְּאוֹת, שׁוֹאֲלוֹת....
דְּמָמָה מִסָּבִיב, אֵין מִלָּה
נִשְׁתַּתֵּק אַף נִגּוּן הַתְּפִלָּה
דֹּם עוֹמְדִים הָאָבוֹת, הַבָּנִים
לֹא דִּבּוּר, לֹא חִיּוּךְ עַל פָּנִים.

וּפִתְאֹם "תְּקִיעָה"... קוֹל שֶׁל רֵךְ
הַשּׁוֹפָר "טוּ"! עוֹנֶה: "טוּ"... אֲרֹךְ
וְקוֹלוֹ הוּא חָזָק וְחוֹדֵר
וְעוֹלֶה וְעוֹלֶה וְגוֹבֵר

וְקוֹרֵעַ בַּשֶּׁקֶט קְרִיעָה...
וְהִנֵּה "שְׁבָרִים תְּרוּעָה"!
וְהַקּוֹל כְּמוֹ בּוֹכֶה וְנִשְׁבָּר
מֵיבֵב, מִתְחַנֵּן, רַע לוֹ, מַר.

אָז פִּתְאֹם בְּכִי תִּינוֹק שֶׁנִּפְחַד
מִצְטָרֵף לַשּׁוֹפָר, רָם וְחַד
קוֹל בְּכִי - וּתְרוּעָה בְּחָלְל
קוֹל שׁוֹפָר וּבְכִיוֹ שֶׁל עוֹלָל.

אָז הָאָב אֶת הַיֶּלֶד חוֹבֵק
הַתִּינוֹק שׁוּב נִרְגָּע וְשׁוֹתֵק

כִּי יָדוֹ הַטּוֹבָה שֶׁל הָאָב
מְלַטֶּפֶת שׂוֹחֶרֶת עָלָיו.
כֵּן יָדְךָ הַגְּדוֹלָה, אָבָא, אֵל,
תְּגוֹנֵן עַל עַמְּךָ יִשְׂרָאֵל.

בשיר זה החייתה רבקה אליצור את סיטואציית תקיעת השופר מתחילתה באופן הדרגתי. אנו רואים בה תמונות ושומעים ממנה קולות. בבית הראשון מצוירת התמונה של ההכנות לתקיעת השופר, הציפייה והדממה שבבית הכנסת. הילדים נוהרים אל הבימה אל "האיש התוקע העטוף בטלית כולו", "ועומדים בעגול ממולו". תיאור עיניהם של הילדים הוא חי וריאליסטי.

בבית השני שוברת את הדממה אמירתו של "המקריא" לתוקע, במלה אחת: "תקיעה". ובאוזננו עולה הנעימה הרכה שבה נאמרת המלה. בניגוד לרכות הדיבור עולה וגובר קול השופר "הקורע בשקט קריעה". המשוררת ממחישה את הקול הקטוע של ה"שברים תרועה", "בוכה ונשבר/מיבב, מתחנן", ואף מאנישה אותו. "רע לו, מר".

הבתים הבאים ממחישים את השפעת קול השופר על תינוק שנפחד, ואולי כולנו כתינוקות

22 רבקה אליצור, "ילדי בית הכנסת", בתוך: **נחמד מכל ימים**, המחלקה לחינוך ותרבות תורניים בגולה של ההסתדרות הציונית העולמית, ירושלים, תשל"ז 1977, עמ' 30.

נפחדים, כמו שראינו בסיפור הקודם. אנו שומעים שני קולות יחד, קול השופר וקול הבכי המתערב "בתרועה", כביכול גם השופר בוכה. האב המרגיע וחובק את התינוק מכין אותנו לסיום השיר: האב מסמל את אבינו שבשמים, שאליו נשואה התפילה "לגונן על עמך ישראל", והרי תפילה זו כלולה בתקיעת השופר.

הדובר בשיר היא המשוררת המתבוננת בבעל-התוקע ובילדים, מן הגדולים ועד התינוק הבוכה. היא מציירת את הקולות סביבה ומשמיעה אותם, ועיניה ממוקדות בתינוק ובאביו המלטף והחובק. השמעת המקריא, "תקיעה" - "שברים תרועה", הופכת את הסיטואציה לחיה ונאמנה למציאות בכל בית כנסת ששם מצויים גם ילדים.

פתחנו את מאמרנו בסיפור "הדגל" של שלום עליכם, וראינו את חג שמחת תורה בבית הכנסת שבגולה. נסיים בשיר המתאר את שמחת תורה בבית הכנסת בארץ. השיר, **אור גדול**, שכתבה רבקה אליצור[23] ממקד את התמונה בחוויה בתוך בית הכנסת בשעת הריקודים עם התורה:

אוֹר גָּדוֹל

אוֹר גָּדוֹל שִׂמְחָה, שִׁירָה — תִּינוֹק שׁוֹבֵב.
מָה הַיּוֹם? — מִנַּפְנֵף תִּינוֹק בְּדֶגֶל
שִׂמְחַת תּוֹרָה. — לְנִגּוּן מְנִיעַ רֶגֶל.
סוֹבְבִים מוֹחֲאִים כַּפַּיִם — וְיַעֲלֵי בַּת שְׁנָתַיִם
מְרַקְּדוֹת קוֹפְצוֹת רַגְלַיִם — מְנַשֶּׁקֶת בַּשְּׂפָתַיִם
וְצוֹחֵק, שִׂמְחַ אָבָא — הַתּוֹרָה,
הִסְתַּכְּלוּ, אֲפִלּוּ סָבָא — הִיא לַמַּעֲגָל נִכְנֶסֶת
מְרַקֵּד, עוֹצֵם עֵינָיו — וּבְאֶמְצַע בֵּית הַכְּנֶסֶת
מְחַבֵּק בְּזִרְעוֹתָיו — מְרַקֶּדֶת וְקוֹפֶצֶת...
מָה? — הוֹפּ!
תּוֹרָה. — הוֹפּ - הוֹפּ - הוֹפּ קוֹפְצוֹת רַגְלֶיהָ
תּוֹרָה יָפָה — עַל רֹאשָׁהּ גַּם תִּלְתַּלֶּיהָ...
עֲטוּפָה מְעִיל קְטִיפָה — מְחַיְּכִים הַכֹּל אֵלֶיהָ,
וְעָלָיו — אֶל יָעֵל.
רִקְמַת זָהָב... — מְסָבִיב שִׂמְחָה וְנַחַת
וּלְאַבָּא עַל כְּתֵפָיו — וְשָׁרִים: "הוֹ יָחֵד יַחַד
מִי מָרְכָּב? — שִׁבְטֵי יִשְׂרָאֵל".

בשמחת התורה המתוארת בשיר זה מהווים הילדים חלק מרכזי. השמחה מקיפה את

23 רבקה אליצור, "אור גדול", בתוך: **שלום לך אורחת**, הוצאת מורשת, עמ' 41.

הכול, מבוגרים כילדים, אבא וסבא רוקדים, סבא מחבק בזרועותיו תורה, ואבא מרכיב על כתפיו את בנו הקטן המנפנף בדגל. אין על הדגל תפוח ונר דולק, כפי שראינו בסיפורו של שלום עליכם, אך הילד נהנה לנפנף בו לקצב המנגינה.

במקום הנשים והבתולות הנכנסות לנשק את התורה בסיפור "הדגל", מתאר כאן הדובר את ריקודה של יעלי בת השנתיים המנשקת את התורה, קופצת באמצע בית הכנסת ומושכת את תשומת הלב של כולם. הריקוד שלה הוא מרכזי בשיר והופך אותו לשיר ילדים. עם זאת מרבה הדובר בשאלות רטוריות כדי להמחיש את המתואר בצורה דרמטית, כביכול אין אנו יודעים מה מחבק סבא, מי מורכב על כתפי אבא, ובכלל - מה היום? השאלה שבה פותח השיר. הדגשת קצב הניגון והשירה מועצמת בחזרה על המילה "הופ", המקפיצה את רגלי הילדה. גם ציטוט השיר "יחד יחד שבטי ישראל", ממחיש את השירה והשמחה. הילדים הקטנים הרוקדים והקופצים בבית הכנסת מגבירים את השמחה ויוצרים הרגשת שחרור ופורקן של גדולים וקטנים גם יחד.

סיכום

תמונות בית הכנסת העולות מן היצירות שסקרנו מקורן כפול: זיכרונות וחוויות ילדות של הסופרים המעלים את עולם ילדותם בבית הכנסת, ולעתים מלבישים אותו על גיבורים בדויים, הוא המקור האחד. המקור האחר הוא חוויות הילד הדובר המצייר את שרואות עיניו, אם במציאות ואם כפי שהילד מצטייר בעיני הסופר או המשורר. בשני המקורות מתערב קולו של המבוגר בקולו של הילד הדובר, שכן המבוגר הוא היוצר את גיבורו, הילד.

בכמה יצירות משמיע הסופר את ביקורתו על המתרחש בבית הכנסת באמצעות הילד. שלום עליכם מתרכז בביקורת החברתית ומצייר את המעמדות בקהילה. כנגד זה מבקר עגנון את המשיחים בשעת התפילה. יחסו של עגנון לבית הכנסת הוא חם ומתרפק, אך מבליע בדבריו בעיות של אמונה והרהורים על יחסו של היהודי לאביו שבשמים. סיפור הדברים מפי הילד הקטן עושה אותם תמימים והולמים את נפש הילד.

תמונת העזובה בבית הכנסת, שעליה מכסים קישוטי חג השבועות בסיפורו של עגנון, אינה נעדרת גם מתיאור בית הכנסת ביישוב החילוני בארץ. כמו כן שיחת המתפללים בשעת התפילה מצויה גם בתיאורי בית הכנסת בגולה וגם בארץ. חול וקודש משמשים בערבוביה. אלה תיאורים מציאותיים שאדם רואה גם בחיים, לא רק כספרות המשקפת את החיים.

שמחת החגים המקיפה את כל המתפללים בבית הכנסת, זכתה לביטוי חי ומלבב בספרות. יחד עם זאת אווירת הדרת הקודש השורה בבית הכנסת בימים נוראים, מעוררת בילד חיל ורעדה, וללא ספק היא אחת מחוויות התשתית, שמהן יונק הילד היהודי ההולך עם הוריו לבית הכנסת משחר ילדותו.